

MÜASİR FRAZEOQRAFIYANIN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASI

Frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı ilə yanaşı, keçən yüzilliyin 50-60-cı illərində frazeoqrafiya nəzəriyyəsi də intensiv inkişaf etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm frazeoqrafiya termini, həm də frazeoloji vahidlərin lüğət təsviri prinsipləri dərhal qəbul edilməmişdir. Frazeoloji semantikanın demək olar ki, təsvirə uyğun olmadığına diqqət yetirilirdi. Frazeoloji vahid sinonimik leksik vahiddən fərqlənir. Hər kəsə aydın idi ki, bu fərq frazeologizmin tərkibinin daha çox ekspressivliyindən ibarətdir. Lakin bu ekspressiv fərqi təsvir etmək, onu rəşional terminlərdə şərh etmək demək olar ki, heç vaxt mümkün deyil. Frazeologizmin sözdən fərqi, bir qayda olaraq, çox, son dərəcə, son dərəcə, güclü və s. sözlərlə çatdırmağa çalışırlar.

Otən yüzilliyin 60-cı illərində akademik V.V.Voraqradovun əsərlərindən irəli gələn frazeoloji tədqiqatların bunu müşahidə olunduqda alimlər frazeoloji semantikanın özünəməxsusluğunu fərqli şəkildə müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Həmin illərdə A.M.Babkin, S.I.Ojeqov, N.M.Şanski, A.I.Molotkov, M.T.Tağıyev, A.I.Fedorov, D.N.Şmelev, V.P.Jukov, V.L.Arşangelski, Y.A.Qvozdarev, V.M.Belonojenko, M.I.Umarxocayev. Əlbəttə, bu adların tam siyahısından uzaqdır, lakin məhz bu alimlərin əsərlərində frazeologiya və frazeoqrafiya nəzəriyyəsi olmuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, frazeoloji semantikanın xüsusiyyətlərinə baxarkən tədqiqatçılar bu dil vahidlərinin lüğət təsviri probleminə də bir şəkildə toxunurdular. O illərdə lüğət təsviri nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin ən mühüm xüsusiyyəti, bizim fikrimizcə, leksik və frazeoloji semantikanın kifayət qədər dəqiq məhdudlaşdırılmasının olmaması idi.

Frazeologiyanın dil səviyyələri iyerarxiyasında leksik səviyyədə yer ayrılırdı. Ali təhsil kurslarında frazeologiya müvafiq olaraq leksikologiya çərçivəsində öyrənilmişdir. V.P.Jukov hesab edirdi ki, frazeologizmlər ümumiyyətlə səviyyəni təşkil etmir: “Beləliklə, frazeologizmlər iyerarxiylik xüsusiyyətindən məhrumdur və onların sintaqmatik əlaqələri olduqca məhdudur ki, bu da ümumiyyətlə frazeologizmlərin səviyyəli statusu ilə bağlı suala mənfi cavab verməyə əsas verir” [3, 25]. Alim onları “iki səviyyənin formal və məzmunlu əlamətləri - leksik-semantik və sintaktik, tam olaraq heç birinə məxsus olmayan” hibrid dil vahidləri adlandırır [3, 25].

O dövrün ən böyük frazeoloqlarından biri prof. A.M.Babkin yazırdı: “Frazeoloji vahidlər ümumi izahlı lüğətlərdə də yer tapır. Lakin xüsusi lüğətin məqsədi müasir rus dilində onların ehtiyatının tam müəyyənləşdirilməsidir və ətraflı leksikoqrafik xarakteristikası hər bir frazeoloji vahidin təsviridir” [2, 9-10]. Beləliklə, artıq 1960-cı illərdə tədqiqatçılar xüsusi frazeoloji lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin təsvirinə xüsusi yanaşmanın zəruriliyini göstərdilər. Əslində lüğət işinin ayrı bir sahəsi kimi frazeoqrafiyadan bəhs edirdi. Eyni zamanda frazeologizm semantikasının təsviri onun leksikoqrafik xarakteristikası kimi nəzərə çarpır.

Uzun müddət rus dilinin frazeologiyasının ən populyar lüğəti A.M.Molotkovun redaksiyası altında “Rus dilinin frazeoloji lüğəti” qalıb. Bir neçə nəşrə dözən lüğət üzərində işləməyə paralel olaraq, A.M.Molotkov “Rus dili frazeologiyasının əsasları” adlı bir kitab nəşr etdirmişdir. “Frazeologizmin kateqorial əlamətləri” adlı bölmədə A.I.Molotkov yazır: “Frazeologizmin özünəməxsus, yalnız ona xas olan kateqoriyalı və ya müəyyənləşdirici əlamətləri var ki, bu da bir tərəfdən onu müstəqil dil vahidinə ayırmağa imkan verir digər tərəfdən, dilin digər vahidlərindən ayırmaq. Frazeologizmin bu cür əlamətləri aşağıdakılardır: a) leksik əhəmiyyət, b) komponent tərkibi və b) qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu” [6, 8]. Buna görə də leksik əhəmiyyət frazeologizmin kateqorial əlaməti kimi nəzərdən keçirilirdi.

Xüsusi frazeoloji lüğət frazeologizmin müxtəlif cəhətlərdə, perspektivdə mümkün olan hər şeydə tam təsviri ilə fərqlənməlidir. Məsələn, frazeoloji lüğətdə variantlar təqdim edilməlidir. Etimoloji arayış vermək lazımdır. Frazeologizmin semantizasiyası mümkün olduqca tam olmalıdır. Stilistik xarakteri, konnotasiyanın təbiətini, müsbət və ya mənfi cəhətlərini açıqlamaq lazımdır. Frazeoloji lüğətdəki məqalələr xüsusi xarakter daşdığından, yəni ayrı bir vahidə həsr olunduğundan sinonimlər və antonimlər gətirilməlidir. Nəhayət, xüsusi frazeoloji lüğət təsvir olunan vahid haqqında hərtərəfli məlumat verməlidir. Bu mənada frazeoloji lüğət təkcə dilçilik deyil, həm də geniş ensiklopedik informasiyanı təqdim edir.

Ə.İ.Molotkovun monoqrafiyasında 4-cü bölmə “Frazeologizmin leksik-qrammatik xarakteristikası” adlanır [4, 126]. Üçüncü bölmənin birinci fəslə “Frazeologizmin leksik mənasında ümumi və özəl” adlanır [4, 104].

Frazeoloji mənənin leksik olaraq işarələnməsi heç də təsadüfi deyildi. Əslində tədqiqatçılar sözlün və frazeologizmin mənəsi arasında heç bir fərq görmürdülər. Çox vaxt dilin frazeoloji vahidlərinin sözlərlə yanaşı onun leksik sistemində də daxil olması barədə fikirlər ifadə olunurdu. Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən “Müasir Azərbaycan dili” kollektiv monoqrafiyası hazırlanıb nəşr olunub. Bu kitabın bölmələrindən biri frazeologiyaya həsr olunmuşdur. Bölmə aşağıdakı sözlərlə başlayır: “İstənilən dilin leksik sistemində ayrı-ayrı formalaşan və funksional cəhətdən ayrı-ayrı sözlərə uyğun olan bir çox müstəqil dil vahidləri mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatında belə leksikallaşdırılmış söz birləşmələri frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər, onların məcmusu isə frazeologiya adlanır” [7, 248].

Bu hissə o dövrün təsəvvürləri baxımından da çox xarakterikdir. Bu gün deyərdik ki, dilin leksik sistemində sözlərdən başqa bir şey yoxdur və ola da bilməz. Bu leksik sistemdir. Bundan əlavə, istənilən dilin leksik sistemində olduğu kimi ayrı-ayrı formalaşan və funksional olaraq uyğun olan vahidlər də mövcud ola bilər. Aydındır ki, frazeoloji vahidlər funksional olaraq sözlərə uyğun deyil, çünki sözlün əsas funksiyası nominativ funksiyadır, sözlər şeyləri adlandırır. Frazeologizmin əsas funksiyası ekspressiv funksiyadır.

⁴ Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, narmina.isayeva@gmail.com

Akademik monoqrafiyanın tərtibatçılarının danışıqları leksikallaşmaya gəldikdə, leksikallaşma dedikdə, hər hansı bir özünəməxsus elementin sözə çevrilməsi prosesini başa düşmək adətdir. Söz birləşməsinin bir qədər semantik bütövlükə çevrilməsi prosesini bu gün frazeoloji adlandırmaq adətdir. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik lüğətlərində də leksikallaşmaya eyni münasibət müşahidə olunur. Belə ki, O.S.Axmanovanın “Linqvistik terminlər lüğəti”ndə oxuyuruq: “LEKSİKALAŞMA. Bəzi elementin (morfemanın və s.) və ya elementlərin (söz birləşməsinin) ayrı bir sözü ekvivalenti kimi fəaliyyət göstərən dilin davamlı elementinə çevrilməsi prosesi; Orta frazeoloji vahid. Söz birləşmələrinin leksikallaşdırılması” [1, 215].

O.S.Axmanovanın lüğəti 1966-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Burada isə V.D.Stariçenkonun hazırladığı ultramodern “Böyük Dilçilik Lüğəti”nin leksikallaşdırılmasına həsr olunmuş məqalə: “LEKSİKALAŞMA - morfemlərin, lüğətlərin və ya elementlərin birləşmələrinin (söz birləşmələrinin) ayrı-ayrı əhəmiyyətli sözlərə və ya frazeologizmlərə çevrilməsi prosesi. Leksikallaşdırma termini sözü qrammatik formalarından birinin semantik ayrı-seçkiliyi mənasında istifadə olunur. Çox vaxt leksikalizasiyaya məruz qalan çoxlu sayda mövcud, mürəkkəb terminoloji və nomenklatural vahidlərin tərkibində istifadə olunan, bərabər: su - mineral sular, yağ - efir yağları, polad - paslanmaz polad, qaçış - idman qaçışı, güc - enerji gücü” [5, 278-279].

Bu lüğət məqaləsində leksikalizasiya haqqında deyilən hər şey doğrudur, frazeologiya istisna olmaqla. Çoxlu sayda varlıq formaları, düşmə formaları, morfemlər, təklif-düşmə birləşmələri leksikallaşdırılır. Bütün bu proseslər nəticəsində müstəqil leksik vahidlər yaranır. Buna görə proses leksikallaşma, yəni leksik vahidə çevirmə adlanır. Söz birləşməsinin frazeoloji vahidə çevrilməsi prosesinə gəldikdə, burada biz qlobal nominasiya ilə xarakterizə olunan, semantik baxımdan bütövlüklü ifadənin rəsmiləşdirilməsi ilə məşğul oluruq.

Leksikallaşdırma və frazeologizasiya arasında əhəmiyyətli fərq də ondan ibarətdir ki, frazeologikləşdirmə prosesi ikincil nominasiyanın vahidinin formalaşması prosesidir. Göstərilən proseslərin heç biri, məsələn, çoxsaylı mövcud, yıxıcı formaların, morfemlərin, təklif-düşmə birləşmələrinin formalaşması ikincil nominasiyanın vahidinin formalaşması deyil. Frazeologikləşdirmə leksikallaşdırmaya deyil, metaforizasiyaya bənzəyir, nəticədə ikincil nominasiyanın vahidləri də yaranır.

Beləliklə, baxılan ayrı-ayrı ifadələr vahid və ardıcıl diskurs təşkil edir ki, bunun üçün frazeoloji semantikanın leksik dəyəri ilə işarələnməsi, leksik və frazeoloji vahidlərin funksional eyniliyi haqqında təsəvvürlər, dilin leksik fondunun tərkib hissəsi kimi frazeologizmlərin təhlili xarakterikdir.

Bu təsəvvürlər təbii olaraq frazeoloji vahidlərin lüğət təsviri praktikasında öz əksini tapırdı. Onların harada təsvir olunduğunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur: ümumi izahlı lüğətlərdə və ya xüsusi frazeoloji lüğətlərdə. Bu, bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin təsviri üçün xarakterik olan bir hadisədir.

Frazeoloji vahidlərin lüğət təsviri zamanı müşahidə olunan etimologizm ondan ibarətdir ki, lüğət tərtibçiləri frazeologizmin mənasını o qədər də təsvir etmirlər, onun daxili formasını açıqlayırlar. Bir lüğətdən digərinə köçən xarakterik nümunələr vardır. Məsələn, frazeologizmin mənası *qəlbədən* aşağıdakı kimi müəyyən edilir: “*səmimi qəlbədən*”. Tamamilə səmimi, tam səmimiyyətlə, birbaşa. Müq. *bütün ürəkdən*” [6, 152].

Bu məqalədə göstərilən illüstrativ material həm *ürəkdən*, həm də *bütün ürəkdən* olan variantdan ibarətdir. Konfigurasiyalar: *ürəkdən sevinirəm, ürəkdən təbrik edirəm, ürəkdən gülürdüm, ürəkdən öpürdüm* [6, 152].

Görünür, bu iki frazeologizm yalnız şərti olaraq variantlar kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məsələ budur ki, hətta verilmiş nümunələrdə də frazeologizm *ürəkdən* nəinki «səmimi» və ya “tam birbaşa”, “açıq-aşkar” mənalarda istifadə olunur. Belə ki, burada *ürəkdən* gülmək “çox”, “əyləncəli”, “yüksək səslə” və s deməkdir. *Ürəkdən öpdü* “Möhkəm”, “məmnuniyyətlə” deməkdir.

Bundan başqa, müasir rus dilində frazeologizm müxtəlif konkret hərəkət fiqurları ilə *ürəkdən* davamlı istifadə olunur. Məsələn, *ürəkdən yemək, ürəkdən içmək, ürəkdən vurmaq, ürəkdən gəzmək* və s. Bu cür nümunələrin təhlili frazeoloji vahidlərin lüğətlərdə təsvir olunması fikrini təsdiqləyir. Əlbəttə ki, frazeoloji lüğətlər yaratmaq olar ki, onlarda yalnız frazeoloji vahidlər təsvir ediləcək, amma bu o demək deyil ki, mexaniki olaraq bu lüğətlərdə frazeoloji semantikanın xüsusiyyətləri açıqlanacaq.

Bizim fikrimizcə, lüğətlərdə (yənə də ümumi və ya xüsusi) frazeoloji vahidləri təsvir edərkən daxili forma açıqlanmalı və bundan sonra əhəmiyyət definisiyası ifadə edilməlidir. Əlbəttə ki, frazeoloji birləşmələr obrazlı əsas baxımından təsvir edilə bilməz. Bu bərdə də məlumat verilməlidir, əks halda yalançı etimologiya mümkündür. Çox vaxt mövcud lüğətlərdə sərbəst və frazeoloji birləşmələr ayrılır. Frazeologizmin semantik quruluşu haqqında yalan fikir yaradılır, çünki dilin müxtəlif vahidləri qarışır. Belə ki, frazeologizmə çiyin çiyinə ilə sərbəst söz birləşməsinin də əhəmiyyəti həkk olunur. Məsələn: “Çiyin çiyinə. 1. Yaxınlıqda, yaxınlıqda, biri digərinin yanında (getmək, getmək, oturmaq və s.). Onlar yaxınlıqda, çiyin çiyinə, divarın yanına söykənmişdirlər. A.N.Tolstoy, Aelita. Həyəti tikanlı məfillərlə sıx mühasirəyə alınmışdılar. İçərisində çiyin çiyində əsirlər dayanırdı. Şoloxov, nifrət elmi. 2. Birlikdə (yaşamaq, işləmək, mübarizə aparmaq və s.)” [6, 323]. Birinci məna frazeoloji xarakter daşımır, buna misallar da sübut edir. Hər ikisində çiyin çiyinə “yaxınlıqdakı çiyinə toxunmaq” deməkdir. Bu sərbəst söz birləşməsidir.

Keçən əsrin 60-cı illərinin lüğətlərində frazeoloji vahidlərin lüğət təsvirinin qeyd edilmiş xüsusiyyətləri müasir frazeoqrafiya üçün də xarakterikdir. Xüsusi frazeoloji lüğətlərdən danışırsaqsa, onlarda mütləq ikincil nominasiyanın vahidinin yaranması mexanizmi açılmalıdır. Müasir mərhələdə, koqnitivizm cəhətdən dil vahidlərinin təhlilinə böyük əhəmiyyət

verildikdə, bu cür lüğətlər tamamilə zəruridir. Koqnitiv tipli frazeoloji lüğətlərin hazırlanması frazeoqrafiyanın yeni mərhələsini təşkil edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axmanova O.S. Linqvistik terminlər lüğəti. M.: Sovet ensiklopediyası, 1966.
2. Babkin A.M. Rus frazeologiyasının leksikoqrafik işlənməsi. M.-L.: Elm, 1964.
3. Jukov V.P. Rus frazeologiyası. M.: Ali məktəb, 1986.
4. Molotkov A.M. Rus dili frazeologiyasının əsasları. L.: Elm, 1977.
5. Yaşlı V.D. Böyük dilçi lüğəti. Rostov-na-Donu: Feniks, 2008.
6. Rus dilinin frazeoloji lüğəti. 4-cü nəşr. A.İ.Molotkovanın redaktorluğu ilə M.M.-nin redaktoru: Rus dili, 1986.
7. Müasir Azərbaycan dili. 1 cild. B.: Elm, 1978.

Açar sözlər: frazeologizm, frazeoqrafiya, etimologizm, leksik əhəmiyyət, ikincil nominasiyanın vahidi

Ключевые слова: фразеологизм, фразеография, этимологизм, лексическое значение, единица вторичной номинации

Key words: phraseologism, phraseography, etymologizm, lexical meaning, unit of secondary nomination

Xülasə

Məqalə frazeoqrafiyanın nəzəriyyəsi və təcrübəsinə həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, həm keçmişdə, həm də hazırda lüğətlər eyni prinsiplər əsasında frazeoloji və leksik vahidləri təsvir edirlər. Əslində burada frazeoloji və leksik semantika qarışır. Nəticədə ikincili nominasiyanın vahidlərinin təbiəti məhəl qoymur

Теория и практика современной фразеографии

Резюме

Статья посвящена теории и практике фразеографии. Отмечается, что как в прошлом, так и в настоящем времени словари описывают фразеологические и лексические единицы на основе одних и тех же принципов. На самом деле здесь смешивается фразеологическая и лексическая семантика. В результате игнорируется природа единиц вторичной номинации

Theory and practice of modern phraseography

Summary

The article deals with the theoretical and practical issues of modern phraseography. Phraseological semantics is claimed to not differ from lexical semantics in both the past and the present. The reason of this is in the non differentiation of phraseological and lexical semantics. Usually phraseological units in the dictionaries are explained as units of second nomination.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva